

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus

Bruin, J. de

Citation

Bruin, J. de. (2017, November 21). *Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/55810>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/55810>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/55810> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bruin, J. de

Title: Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus

Issue Date: 2017-11-21

Synthese

In de vorige hoofdstukken zijn de archeologische overblijfselen van de militaire, de stedelijke en de rurale gemeenschappen, die in de Romeinse tijd in het onderzoeksgebied woonden, beschreven. In dit hoofdstuk worden deze gegevens samengevat en komt de bewoningsgeschiedenis van het onderzoeksgebied op chronologische wijze aan bod. Hierbij worden gebeurtenissen die in het onderzoeksgebied archeologisch zijn waargenomen geanalyseerd in het kader van de grotere, historische *events* in de Romeinse tijd in Noordwest-Europa, waarbij, indien relevant, ook aandacht wordt besteed aan archeologische gegevens uit omliggende regio's.

6.1 DE EERSTE HELFT VAN DE EERSTE EEUW

Een belangrijke constatering met betrekking tot de bewoningsgeschiedenis van het onderzoeksgebied is het hiaat in de bewoning tussen de late ijzertijd en de periode rond 50. Deze discontinuïteit kan verklaard worden door veranderingen in het natuurlijke landschap, zoals een sterkere invloed van geulen vanuit zee, inklinking en vernatting van het veengebied en verstuiving en bodemdegradatie van het strandwallengebied. Deze landschappelijke omstandigheden zullen echter in het gehele gebied niet zo'n invloed hebben gehad dat bewoning op grotere schaal niet meer mogelijk was. Een andere reden kunnen de gevechtshandelingen van Julius Caesar in het zuidelijker gelegen Gallische gebied zijn, waarvan mag worden aangenomen dat de uitwerkingen daarvan zich uitgestrekt hebben tot aangrenzende regio's. Dit mag blijken uit het feit dat het hiaat in de bewoning niet alleen is voorbehouden aan het onderzoeksgebied, maar ook geldt voor het Midden-Nederlandse rivierengebied (Heeren 2009, 258), het noordelijk deel van het Menapische stamgebied (De Clercq 2009, 130; 498-499) en het Maas-Demer-Scheldegebied (Hiddink en Roymans 2015, 84) waar aanwijzingen zijn voor een breuk in de bewoning in de eerste eeuw voor Christus. Caesars campagnes kunnen dus hebben bijgedragen aan het verdwijnen van de bewoning in het onderzoeksgebied in de eerste eeuw voor Christus.

Toch zijn op enkele plaatsen wel degelijk aanwijzingen gevonden dat het gebied tussen 100 voor Christus en 50 niet volledig leeg is geweest. Men woonde waarschijnlijk verspreid over het gebied en om veel mensen zal het niet zijn gegaan. Dit betekent dat naast de spaarzame rurale bewoning, die als een restant van de late ijzertijd beschouwd kan worden, de oudst te dateren sporen in het onderzoeksgebied van Romeins-militaire signatuur zijn, zoals enkele *castella* en de sporen van een mogelijk kampement op het vliegveld in Valkenburg, die alle dateren vanaf de periode 39-41 (Goddijn et al. 2012, 171-175; Kemmers 2007, 284; Polak et al. 2004, 255). De forten zelf waren hoogstwaarschijnlijk niet continu in gebruik, maar alleen als de situatie daarom vroeg, zoals tijdens militaire campagnes (De Weerd 2006, 21-22; Kooistra et al. 2013, 13). Dergelijke campagnes vonden plaats rond 39/40 (de opbouw van de bewaking langs de Rijn, de voorbereiding op de verovering van *Britannia*), 47 (de campagnes van Corbulo, het begin van de verovering van *Britannia*) en mogelijk ook in 60/61, als reactie op de *Boudica*-opstand in *Britannia* (paragraaf 3.1.2). Hoewel tot op heden nauwelijks aangetroffen in het onderzoeksgebied, ligt het voor de hand dat tussen de *castella* van meet af aan ook wachttorens hebben gestaan, zoals in Leidsche Rijn bij Utrecht (Graafstal 2008, 26-27). In 50 wordt het kanaal van Corbulo voltooid. Met de aanleg van dit kanaal maakt het leger een begin met de modificatie van het natuurlijk landschap, dat vanaf het einde van de eerste eeuw een grote vlucht neemt met de aanleg van de *limes*sweg en andere infrastructurele werken langs de Rijn (Graafstal 2002, 2-27). De militaire inspanningen waren echter niet gericht op het onder controle krijgen van het onderzoeksgebied, maar moeten gezien worden als het bewaken van een vitale aanvoer- en bevoorradingsroute (de Rijn) richting *Britannia*, dat in deze periode wordt veroverd door het Romeinse leger. De oprichting door keizer Claudius van een altaar in Katwijk past eveneens in dit kader (paragraaf 3.1.2). De Rijnmonding zal een belangrijk startpunt voor Romeinse militaire operaties zijn geweest. Niet uitgesloten kan worden dat de schepen met de troepen de oversteek rechtstreeks maakten en niet via Boulogne-sur-Mer de zee overstaken. Een mogelijke aanwijzing, dat de Romeinse schippers zich wel degelijk verder uit de kust waagden en wellicht de Noordzee rechtstreeks overstaken, is de vondst van een pijpaarden beeldje van een moedergodin, dat werd opgevist ter hoogte van de zandbank de Galloper in de Noordzee, op zo'n 50 kilometer van de Engelse kust (Van Doorselaer 1973, 275-280).

6.2 DE TWEEDE HELFT VAN DE EERSTE EEUW

Buiten de rurale nederzettingen langs de Rijn, die min of meer gelijktijdig met de militaire installaties aldaar worden gesticht, kan de rurale bewoning in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied niet vroeger gedateerd worden dan 50, hoewel deze vroege begindatering alleen voor Rijswijk-De Bult met enige zekerheid is vast te stellen (paragraaf 5.5.3). De overige nederzettingen lijken pas vanaf de Flavische periode te dateren, terwijl een ander

deel pas rond 100 kan zijn gesticht. Aangezien alle nederzettingen nieuwe stichtingen zijn, moet het zijn gegaan om een nieuwe groep bewoners die zich in het gebied gevestigd hebben. De sterke toename van het aantal nederzettingen in deze periode kan immers niet door een natuurlijke bevolkingsgroei worden verklaard. Op basis van de verschillende begindateringen van de nederzettingen kan het zelfs gaan om verschillende groepen die het gebied zijn binnengekomen, of om dezelfde groep die in delen naar het onderzoeksgebied is gemigreerd. Door de aanwezigheid van al bestaande Romeinse versterkingen langs de Rijn kunnen deze migraties niet zonder toestemming van het Romeinse leger hebben plaatsgevonden. Het is niet ondenkbaar dat er sprake is van een bewuste Romeinse politiek van herpopulatie van een voorheen leeg grensgebied. Op basis van historische en epigrafische bronnen zijn hiervoor ook op andere plaatsen langs de grens van het Romeinse rijk voorbeelden beschikbaar (paragraaf 5.3).

De herkomst van de migranten, die later de Cananefaatse gemeenschap gaan vormen, moet in het West-Nederlandse kustgebied gezocht worden. Het is duidelijk, dat de Cananefaten in ieder geval geen afsplitsing zijn van de *Chatti* en/of de Bataven, zoals gesuggereerd wordt door Tacitus (Tacitus *Historiae* 4, 15). Volgens de moeilijk te controleren historische bronnen is de Cananefaatse gemeenschap in eerste instantie binnen de context van het Romeinse leger ontstaan; de archeologische bronnen wijzen echter op het ontstaan van een gemeenschap in het onderzoeksgebied zelf (paragraaf 5.4.2.3). Bij de inrichting van de provincie *Germania inferior* in 85 (Raepsaet en Raepsaet-Charlier 2013, 218), zal de regio en daarmee ook de *civitas* dan ook genoemd zijn naar de groep die zich in het gebied bevond, ook al was de bewoning misschien nog grotendeels geconcentreerd langs de Rijn en bestond deze uit een loyale groep mensen die soldaten leverden aan het Romeinse leger. Dat ook de andere bewoners van het gebied, bijvoorbeeld de rurale bevolking in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied, hetzelfde etnische label kregen, was vanuit Romeins perspectief blijkbaar van ondergeschikt belang. Het ‘stamverband’ van de Cananefaten kan dus, net als dat van de Bataven, beschouwd worden als een Romeinse constructie (Roymans 2004, 251; paragraaf 5.4.2.3).

De begindatering vanaf 50, maar voor de meeste nederzettingsterreinen buiten de *limeszone* voornamelijk vanaf de periode na 70, heeft belangrijke consequenties voor de interpretatie van de historische bronnen over de Cananefaten. Zo vermeldt Tacitus (Tacitus *Historiae* 4, 15) dat de Cananefaten de Bataafse Opstand zouden hebben geïnstigeerd, terwijl het gebied waar zij in de tweede en derde eeuw leefden rond 70 nog vrij dun bevolkt zal zijn geweest. Het kan dus nooit om een grote groep mensen zijn gegaan en het is daarom logisch dat de Cananefaten bij aanvang van de opstand de hulp inriepen van de Friezen (Tacitus *Historiae* 4, 15; paragraaf 5.4.2.1). Bovendien was een belangrijk deel van de weerbare Cananefaatse mannen, als onderdeel van de acht Bataafse cohorten (Roymans 2004, 207; Tacitus, *Historiae* 4, 19), met Vitellius onderweg naar Rome. De rol van de Cananefaten bij de start van de

Bataafse Opstand moet dus niet overschat worden. Het is zelfs mogelijk dat het begin van de Opstand in werkelijkheid op een andere manier heeft plaatsgevonden. Mogelijk heeft Tacitus de Bataven in een positiever daglicht willen plaatsen en heeft hij hen dus niet als directe aanstichters van de opstand willen benoemen, wellicht omdat (hoogstwaarschijnlijk) zijn vader keizerlijk legaat voor *Gallia Belgica* was in de jaren zeventig van de eerste eeuw (Birley 1999a, xx; Martin 1981, 26; Plinius *Naturalis Historia* 7, 36). Tacitus kan de Bataafse Opstand dus van dichtbij hebben meegemaakt of via zijn vader aan informatie zijn gekomen en kan daardoor juist bevooroordeeld zijn geweest.

Van meet af aan zal de rurale bevolking in het *limes*gebied een sterke band met het Romeinse militaire apparaat hebben gehad, zoals blijkt uit het vondstmateriaal uit Katwijk-Zanderij. De materiële cultuur in de plattelandsnederzettingen in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied wijst echter op een beperkte interactie met de militaire gemeenschappen. Zo ontbreken de in militaire context veelvuldig circulerende eerste-eeuwse munten (Kemmers 2008, 101) en bepaalde typen *fibulae*, zoals de *Aucissafibulae Militaria* uit de periode vóór 70 zijn niet tot nauwelijks vertegenwoordigd op rurale sites (Van Roemburg 2011, 107). Voor een belangrijk deel wordt dit beeld echter veroorzaakt door de afwezigheid van bewoning in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied in deze periode. Echter, op een van de weinige vindplaatsen die wel vanaf 50 gedateerd kan worden, namelijk Rijswijk-De Bult, ontbreken deze vondstgroepen ook. Wellicht is dit toch een indicatie dat er weinig interactie plaatsvond tussen het leger en de rurale nederzettingen in het zuiden van het onderzoeksgebied in de eerste eeuw.

In de periode tussen 70 en 100 raakt het platteland in een hoog tempo bewoond, aangezien de meeste rurale nederzettingsterreinen vanaf deze periode gedateerd kunnen worden. Het gebied wordt in 85 omgevormd tot de provincie *Germania inferior* (Raepsaet en Raepsaet-Charlier 2013, 218). Rond het begin van de tweede eeuw vangt de bewoning op het terrein van de latere stad in Voorburg aan; deze bewoning heeft een ruraal karakter. Langs de Rijn worden de militaire installaties weer opgebouwd en ontstaan *vici* bij de *castella*. In of nog voor 89 wordt een aanvang gemaakt met de aanleg van de *limesweg* (Luksen-IJtsma 2010, 82). In 99-100 wordt de infrastructuur langs de Rijn opnieuw, en grootschaliger, gerenoveerd. Deze renovatie zal centraal zijn gepland en kan wellicht beschouwd worden als een voorbereiding op de militaire campagnes in het Donaugebied van enkele jaren later (Hessing 1999, 153). Immers, met een pas gerenoveerde infrastructuur was het mogelijk het gebied met een kleiner aantal manschappen te bewaken, aangezien legereenheden zich over land en water op deze manier sneller konden verplaatsen. Hierdoor konden grote aantallen soldaten aan de Rijngrens onttrokken worden ten faveure van de militaire opbouw in het Donaugebied (Hessing 1999, 153).

6.3 DE EERSTE HELFT VAN DE TWEEDE EEUW

Vanaf het begin van de tweede eeuw zijn in enkele *castella* duidelijke aanwijzingen voor de afwezigheid van een volledige bezetting, zoals in Valkenburg en Alphen aan den Rijn (De Weerd 1972, 124; Polak et al. 2004, 252; paragraaf 3.2.1.7). Een bouwinscriptie uit Leiden-Roomburg, te dateren tussen 103 en 111, wijst op mogelijke steenbouw in dit *castellum* in deze periode; steenbouw vergt minder onderhoud dan houtbouw en kan gezien worden als een manier om de bezetting van de forten te reduceren. De focus van het Romeinse leger ligt in het begin van de tweede eeuw immers voornamelijk in het Donaugebied, waar Dacia wordt toegevoegd aan het Romeinse rijk. Klaarblijkelijk is ook na deze campagnes (die eindigden in 107) geen sprake van een (directe) toename van de bezetting in de *castella*. Een bouwinscriptie uit Valkenburg, gedateerd tussen 116 en 117, kan op een verdere versterking van de *castella* wijzen en een indicatie zijn voor het handhaven van de lage bezettingsgraad van de forten in het gebied. De veronderstelde verspreiding van soldaten van het *Cohors XV Voluntariorum* over de verschillende *castella* in het onderzoeksgebied (Willems en Haalebos, 1999b, 251; paragraaf 3.2.1.5), lijkt erop te wijzen dat deze eenheid primair verantwoordelijk was voor het onderhoud van de *castella* in perioden waarin deze forten grotendeels leeg stonden (paragraaf 3.2.1.7). Ook konden detachementen van de meest nabijgelegen legioenen, namelijk het Dertigste en het Eerste Legioen, betrokken zijn geweest bij bouw- en onderhoudsactiviteiten. Ten slotte kunnen ook de bewoners van de naast de *castella* liggende *vici* een rol hebben gespeeld in het onderhoud en mogelijk zelfs in de bewoning en bewaking van de forten (paragraaf 3.8).

Op basis van dendrochronologische gegevens vindt pas vanaf 124/125 weer grootschalig onderhoud aan de infrastructuur langs de Rijn plaats, zoals aan de *limesweg* en diverse kadewerken (Hessing 1999, 155, Table 1; Luksen-Ijtsma 2010, 87-91; Polak 2004, 280). Deze bouwactiviteiten worden in verband gebracht met het bezoek van keizer Hadrianus aan de Germaanse provincies tussen 120 en 122 (Hessing 1999, 153-155) en worden traditioneel gezien als een herstelmaatregel na een periode van verwaarlozing van de militaire infrastructuur na de reductie van het aantal troepen in *Germania inferior* vanaf het begin van de tweede eeuw onder Trajanus (Polak 2009c, 15). De afname van het aantal soldaten in deze periode is archeologisch echter moeilijk aan te tonen (Kemmers 2008, 95; Polak 2009a, 949-951). De renovatie van de infrastructuur langs de Rijn kan ook samenhangen met een militaire campagne in *Britannia*, de *expeditio Britannica*, die vermoedelijk in 128-130 heeft plaatsgevonden (Breeze 2011, 68; Frere 2000, 25-26; Mattingly 2006, 119-120; Table 3). Ook Fronto maakt gewag van krijgshandelingen in *Britannia* in die tijd, zoals hij in 162 aan keizer Marcus Aurelius schrijft: “Again under the rule of your grandfather Hadrian what a number of soldiers were killed by the Jews, what a number by the Britons!” (Fronto, *De Bello Parthico*, 2). De renovatie van de infrastructuur langs de Rijn past in dit scenario van de

voorbereiding van een militaire operatie en het is niet uitgesloten dat de aanleg van de muur van Hadrianus in Noord-Engeland ook in dit kader gezien kan worden, aangezien de muur geen primair defensieve functie had (Breeze 2011, 65). Langs de Rijn zullen de verschillende militaire structuren zijn gerenoveerd en wellicht plaats hebben geboden aan eenheden die onderweg waren naar *Britannia*.

Tegelijkertijd zijn er militaire activiteiten te bespeuren in het strandwallengebied en aan de monding van de Maas, het *Helinium*. De *Classis*-inscriptie in Naaldwijk, met een datering van 130 of 131 (Derks 2010, 287), die mogelijk wijst op de aanleg van een versterking van de vloot in deze omgeving en de datering van het tijdelijke kamp in Den Haag-Ockenburgh in de eerste helft van de tweede eeuw wijzen op militaire activiteiten in deze periode, vergelijkbaar met de aanleg van forten langs de westkust in Noord-Engeland (Bidwell en Hodgson 2009, 15-16; Breeze 2006, 93-97; Waasdorp 2012 (red.), 139-140), die gedateerd wordt tussen 123 en 128 (Frere 2000, 26). De *Cohors I Raetorum* wordt mogelijk onder Hadrianus naar Katwijk gedelegeerd en het is geenszins uit te sluiten dat het veronderstelde fort hier pas in deze periode gesticht is, hoewel de Katwijkse inscriptie waarop deze veronderstelling is gebaseerd, ook uit een latere periode kan dateren (Dhaeze 2011, 161; paragraaf 3.2.1.1 en tabel 3.3). Al deze activiteiten kunnen samenhangen met de uitbouw van een militaire aanwezigheid langs de kust onder Hadrianus, die klaarblijkelijk investeerde in de militaire opbouw langs de kust, niet alleen in het onderzoeksgebied maar ook in de bases van de *Classis Britannica* in Boulogne-sur-Mer in Frankrijk en Dover in Engeland (Dhaeze 2011, 161). Deze militaire inspanningen kunnen echter ook gezien worden als voorbereiding voor de bovengenoemde *expeditio Britannica*.

In de eerste helft van de tweede eeuw is het beeld van de *limes* langs de Rijn dat van een serie kazernes (*castella*), die voornamelijk gebruikt worden als er een militaire noodzaak is, zoals de *expeditio Britannica*. In de tussenliggende periodes is een kleine onderhoudsploeg verantwoordelijk voor het in stand houden van de gebouwen. Nieuw in deze periode zijn de militaire activiteiten in het achterland van de *limes*, bijvoorbeeld langs de kust in het strandwallengebied en bij de riviermondingen, zoals het *Helinium* en wellicht ook de Schelde (De Bruin 2012c, 152). Er kan zelfs sprake zijn geweest van de opbouw van een linie van versterkingen langs de kust, niet alleen in Nederland, maar ook in Frankrijk en Engeland. Mogelijk 'pieken' de activiteiten op deze plaatsen eveneens tijdens supra-provinciale militaire activiteiten, maar nader onderzoek hiernaar is gewenst. Ditzelfde geldt ook voor de *castella* langs de Rijn.

In de jaren twintig van de tweede eeuw wordt in Voorburg een marktplaats gesticht met de naam *Forum Hadriani*, op een plek die al vanaf het begin van deze eeuw, of mogelijk nog iets eerder, bewoond werd door mensen met een rurale achtergrond. Gezien de naam van

de plaats zal de marktrechtverlening onder Hadrianus zijn verleend (paragraaf 4.2.3.1). De marktplaats zelf bevond zich waarschijnlijk langs de doorgaande weg over de strandwal en bestond uit een bebouwing met *striphouses*. Ten zuidoosten van de strandwal bevond zich een geul die al vanaf het begin van de bewoning als natuurlijke haven gefungeerd kan hebben. In de omgeving van Voorburg wordt vanaf deze periode aangevangen met de aanleg van een groot verkavelingssysteem, hoewel de aanleg ervan ook nog rond het midden van de tweede eeuw gedateerd kan worden (paragraaf 5.8.1.1 en hieronder). Munten en geïmporteerd aardewerk doen vermoeden dat de Voorburgse marktplaats al in de beginfase enige bloei zal hebben gekend, maar de munten kunnen ook wijzen op een door de staat gesteunde financiering van de bouw- en inrichtingskosten (Kemmers 2014, 601). Wellicht hangt de ontwikkeling van de nederzetting in Voorburg tot marktplaats ook samen met de inrichting van de eerste militaire installaties langs de kust.

Het aantal rurale nederzettingen in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied neemt vanaf het begin van de tweede eeuw verder toe. Wat opvalt, zijn de grote overeenkomsten: de nederzettingen bestaan alle uit één tot twee houten woonstalboerderijen en op het omheinde en /of omgreppelde erf bevinden zich bijgebouwen, waterputten en moestuinen. Aan de rand van de erven of net erbuiten, in het soms al met greppels ingedeelde gebied rond de nederzetting, worden de overledenen bijgezet, soms in kleine clusters. Rituele praktijken, zoals het begraven van mensen en dieren en het deponeren van objecten van aardewerk en metaal wijzen op rituele praktijken die dicht bij het individuele huishouden of erf staan. Als erven in gebruik worden genomen of worden verlaten, wordt dit met rituelen omgeven. Veeteelt, kleinschalige akkerbouw en tuinbouw zijn de belangrijkste middelen van bestaan en veel zaken die in het dagelijks leven worden gebruikt maken de mensen zelf. Importen uit andere regio's binnen het Romeinse rijk zijn zeldzaam. Lokaal handgevormd aardewerk wordt massaal geproduceerd. Het aardewerk is allemaal binnen één typologie in te delen (Bloemers 1978, 344-392). Bewoners van de verschillende rurale nederzettingen troffen bij hun burens, maar ook elders in het gebied, hetzelfde aardewerk aan, met dezelfde vormen en decoraties. De gelijkenis van de roetsporen op de potten doet bovendien vermoeden dat op alle nederzettingen gekookt werd op komforen; botanisch onderzoek toont aan dat men op de verschillende locaties ongeveer hetzelfde at. Klaarblijkelijk werd op de rurale nederzettingen voedsel op een gelijke wijze bereid; wellicht bestond er zoiets als een lokale keuken? Deze en andere overeenkomsten doen een sterke onderlinge band van de verschillende rurale gemeenschappen vermoeden, ondanks het feit dat de rituele focus meer op het eigen erf lag.

De Cananefaatsse gemeenschap leverde vanaf het begin van de eerste eeuw soldaten voor het Romeinse leger (Bloemers 1978, 82 en 111; Van Driel-Murray 2008, 83-84). Voor de rurale sites langs de Rijn, zoals Katwijk-Zanderij, kan dit beeld inderdaad bevestigd worden; er zijn duidelijke aanwijzingen voor een sterke band met het leger (paragraaf 5.4.2.3). Op

de nederzettingsterreinen buiten de *limeszone* ligt dit anders. Hier zijn inderdaad regelmatig *militaria* gevonden, maar deze dateren over het algemeen pas na 120 (Van Roemburg 2011, 122-123). Ander vondstmateriaal, zoals het binnen de militaire gemeenschappen langs de Rijn veelvuldig voorkomende op de draaischijf vervaardigde aardewerk en munten, ontbreken vrijwel volledig. De enige duidelijke aanwijzing voor de deelname van leden van de rurale gemeenschap buiten de *limeszone* aan het Romeinse leger is het in 164 gedateerde militaire diploma van Poeldijk (Bogaers 1979, 357-371; zie ook paragrafen 1.1 en 1.6), waaruit blijkt dat de zoon van de Cananefaat Amandus opvallend genoeg in de *ala I Noricum* en niet in de Cananefaats *ala* zijn dienstdoende heeft vervuld. De vindplaats van het diploma hoeft echter niet de locatie te zijn waar de veteraan daadwerkelijk woonde, hoewel hier wel een stenen gebouw aanwezig is geweest (paragraaf 1.6). Voor de rurale nederzettingen binnen de *limeszone* geldt dus dat zij, vanuit archeologisch standpunt, van meet af aan nauwe relaties onderhielden met het Romeinse leger en dat zij er waarschijnlijk ook soldaten voor leverden. Op de nederzettingsterreinen van de rurale gemeenschappen die zich buiten de militaire zone langs de Rijn bevonden, zijn nauwelijks aanwijzingen gevonden voor een sterke band met het militaire apparaat, ondanks het diploma van Poeldijk. De relatie van de plattelandsbevolking in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied met de inwoners van de nieuwe nederzetting in Voorburg wordt hieronder besproken (paragraaf 6.4).

6.4 DE TWEEDE HELFT VAN DE TWEEDE EEUW

Hoewel in Voorburg dus al in de jaren twintig van de tweede eeuw aanwijzingen zijn voor staatsgeleide inrichtingswerkzaamheden, zijn grootschalige ontwikkelingen pas archeologisch waarneembaar na het midden van de tweede eeuw, zoals de ophoging van het zuidelijke deel van de nederzetting en de uitbaggering van de hier aanwezige geul, waarna er kadewerken in worden aangelegd. De houten palen voor deze kadewerken zijn tussen 157 en 159 gekapt in Zuidoost-Nederland en Zuid-Duitsland (Domínguez-Delmás et al. 2014, 647; 651). De havenaanleg kan daarmee rond 160 gedateerd worden (Driessen 2014b, 152) en wijst op de planning en betrokkenheid van een centraal gezag (Driessen 2014a, 125). Vanaf deze periode kan de bouw van de stadsmuur ook zijn aangevangen. In de omgeving van de stad wordt een Romeinse weg aangelegd, waarvan op basis van de oudste mijlpaal van Antoninus Pius kan worden aangenomen dat deze in 151 gereed is gekomen (Waasdorp 2003, 21). Interessant is dat de mijlpaal aan de keizer is gewijd. Het is echter maar de vraag of zich in de *civitas Cananefatium* op dat moment voldoende kapitaalkrachtige personen en/of organisaties bevonden om een dergelijke grote uitgave te doen, aangezien de nederzetting in Voorburg nog nauwelijks ontwikkeld was en de rurale nederzettingen economisch en sociaal gezien voornamelijk nog gericht waren op zichzelf. Het is dan ook voorstelbaar dat de aanleg van de weg wel degelijk door het keizerlijk hof is gefinancierd, maar dat door voor te doen dat

de weg door lokale groepen was bekostigd, de indruk werd gewekt dat er sprake was van een goed georganiseerde, gezagsgetrouwe *civitas*-structuur (Sauer 2014, 262). Hoe het ook zij, de archeologisch waarneembare activiteiten en hun datering kunnen erop wijzen dat Voorburg pas na het midden van de tweede eeuw officieel tot *municipium* is verheven, als sluitstuk van de door Antoninus Pius voortgezette politiek van Hadrianus. De korte tijd die tussen wegaanleg en de bouwactiviteiten in de stad ligt, wijst immers op een groter, samenhangend plan om een impuls aan de stedelijke ontwikkeling te geven. Overigens kan ook de verheffing van Voorburg tot *municipium* gezien worden als een vorm van propaganda: een dergelijke verheffing gaat immers uit van een al verder ontwikkelde nederzetting die het verdiende om tot officiële stad te worden bevorderd. Hiervan was in Voorburg, met zijn beperkte omvang, echter geen sprake. Wellicht gaat het hier dus om een bewuste politiek om de staatgeleide ontwikkeling van een bestuursstructuur in de *civitas Cananefatium* voor te doen als een lokale, vanuit de bevolking zelf ontstane ontwikkeling.

De impuls voor de stedelijke ontwikkeling van Voorburg rond het midden van de tweede eeuw kan zijn ingegeven door een grootschalige reorganisatie van het bestuursstelsel in de provincies. Immers, steden die hun eigen *civitas* min of meer zelfstandig besturen, leggen een minder grote druk bij de gouverneurs in de provinciehoofdsteden. Zo werden de wegen rond de steden vermoedelijk onderhouden vanuit de stad (Rathmann 2004, 9). Met de omvorming van Voorburg tot centrale plaats en economisch-administratief centrum van het gebied, werden zaken als belastinginning en organisatie van de provincie gedecentraliseerd. De verkaveling van het platteland en de aanleg van een weg zijn voorbeelden van de toegenomen invloed van het stedelijk bestuur op de omliggende regio. Deze verkaveling is een fenomeen dat zich waarschijnlijk in heel *Germania inferior* voordoet en is de archeologische neerslag van de relatie tussen de hervorming van de legale status van steden en bevolkingsgroepen en de registratie van het landbezit en eventuele andere zaken (Heeren 2009, 249). Deze ontwikkelingen leidden tot een verdere integratie van het platteland en, in dit geval, het gebied van de *Cananefates* in het Romeinse rijk, een politiek die ook voor de Romeinse stad in Nijmegen wordt verondersteld (Heirbaut 2013, 126; Willems et al. 2009, 77). De ontwikkeling van steden werd door de Romeinse overheid dus bewust gebruikt als katalysator voor de politieke integratie van de verschillende civitates.

De ontwikkeling van stad en haven in Voorburg, rond het midden van de tweede eeuw, kan ook in verband worden gebracht met militaire activiteiten. In 160 wordt in het *castellum* in Alphen aan den Rijn een nieuwe poort gebouwd en vermoedelijk ook een stenen weermuur; deze bouwactiviteiten kunnen echter gezien worden als een reactie op een overstroming (Polak et al. 2004, 68; 253). Het eerste fort in South Shields in Engeland werd eveneens gebouwd rond 160 (Hodgson en Bidwell 2009, 62). De stedelijke ontwikkeling van Voorburg kan ook verband houden met de militaire activiteiten in de directe omgeving van

de stad. Het *minicastellum* met *vicus* in Den Haag-Ockenburgh wordt immers in het midden van de tweede eeuw gesticht (Waasdorp (red.) 2012, 133; Waasdorp en Van Zoolingen 2015b, 416). De rol van Voorburg in deze militaire opbouw kan die van overslaghaven van goederen ten behoeve van de militaire steunpunten langs de kust zijn geweest, zoals blijkt uit het aardewerk dat in de haven van de stad is gevonden (Van Kerckhove 2014, 469-472). De relatie tussen de militaire ontwikkelingen en de uitbouw van de stad in Voorburg is echter indirect en daarom zal de reden voor de stedelijke ontwikkeling ook binnen de civiele sfeer moeten worden gezocht. Een aanwijzing hiervoor is het feit dat er een groot verschil bestaat in de Romeinse muntenvondsten tussen de *castella* en de stad (Kemmers 2008, 100; Kemmers 2014, 610, fig. II-4.8).

Rond het midden van de tweede eeuw vinden belangrijke veranderingen plaats in de plattelandsnederzettingen. Het meest ingrijpend is ongetwijfeld de aanleg van een groot verkavelingssysteem dat over het gehele gebied wordt uitgelegd en waarin de individuele, rurale nederzettingen worden geïncorporeerd, rekening houdend met de ligging van deze nederzettingen. Deze verkaveling maakte het mogelijk de lokale gemeenschappen formeel te registreren en belasting te heffen, terwijl ze tegelijkertijd voor de bewoners ervan de perceptie van het landschap veranderde (Courbot-Dewerd 2009, 13-23; Heeren 2009, 250; Van Londen 2006, 220-221). Het verkavelingssysteem zorgde daarnaast voor een betere ontwatering en daardoor tot een groter beschikbaar oppervlak voor akkerbouw en veeteelt, waardoor mogelijkheden voor het creëren van een surplus ontstonden. Het is niet toevallig dat het mislukte experiment om het in Romeinse-militaire kringen courante spelttarwe te verbouwen in de tweede helft van de tweede eeuw gedateerd kan worden (Kooistra 2006, 421-422). In dezelfde periode verschijnen er in Rijswijk-De Bult en Den Haag-Uithofslaan grote opslaggebouwen, die kennelijk bedoeld zijn om een verkregen akkerbouw surplus (centraal) in op te slaan (paragraaf 5.9.7.1). De verkaveling van het gebied zorgde er ook voor dat het areaal dat geschikt was voor beweiding werd vergroot. In de loop van de tweede eeuw worden de stallen in de woonstalhuizen steeds groter (Kodde 2007, 44; Siemons en Laan 2009, 50), waardoor het gerechtvaardigd is te stellen dat de verkaveling een toename van vee in de nederzettingen faciliteerde. Zowel het overschot van de akkerbouw als de veeteelt kunnen zijn afgedragen in de vorm van belasting in natura, de *annona*. Ten slotte zijn er belangrijke veranderingen in het grafitueel waar te nemen; niet alleen wordt het grafitueel archeologisch gezien beter zichtbaar, ook neemt het aantal (meeverbrande) bijgiften in de graven toe, worden er grafheuvels opgeworpen en worden mensen begraven langs de Romeinse weg (paragraaf 5.6.6). Met name de twee laatste aspecten wijzen op een uitgesproken claim op het landschap, waarbij de toegenomen zichtbaarheid en monumentalisering van de graven het eigendomsaspect van de lokale gemeenschap benadrukken. Wellicht is deze toenemende claim op het landschap een reactie op de verkaveling van het gebied.

Vanaf het midden van de tweede eeuw vond ook op het gebied van de materiële cultuur in de rurale gemeenschappen een ingrijpende verandering plaats, namelijk het verdwijnen van het handgevormde aardewerk. Dit blijkt uit een contextuele aardewerkanalyse van de nederzetting Den Haag-Uithofslaan (Van Kerckhove 2011, 143-144), maar ook uit de afname van handgevormd aardewerk in contexten die door middel van dendrochronologie gedateerd kunnen worden (paragraaf 5.9.8). Op basis van deze gegevens kan gesteld worden dat het gebruik van handgevormd aardewerk in het gehele onderzoeksgebied op hetzelfde moment en vrij abrupt stopt en dat men vanaf dat moment overgaat op het gebruik van gedraaid aardewerk, dat van buiten het onderzoeksgebied wordt aangevoerd. Dit aardewerk lijkt vrij plotseling in grote hoeveelheden en gemakkelijk beschikbaar te zijn gekomen, maar de vraag is hoe dit kan en waarom de rurale bevolking zo snel afscheid nam van de traditie om zelf vaatwerk te maken. Voor een verklaring van dit verschijnsel kan naar de Romeinse munten gekeken worden, waarbij opvalt dat het muntenbeeld van de rurale nederzettingen sterk overeenkomt met dat uit Voorburg (Kemmers 2008, 99; Kemmers 2014, 608-610). De instelling van Voorburg als centrale plaats voor het gebied, onder meer in het kader van de belastinginning in geld, heeft klaarblijkelijk het gebruik van muntgeld binnen de rurale gemeenschappen gestimuleerd. Met de verdere ontwikkeling van Voorburg in de tweede helft van de tweede eeuw, onder meer door de aanleg van de haven waar goederen als gedraaid aardewerk konden worden overgeslagen, door de aanleg van een weg en door een grootschalig verkavelingssysteem, werd de bevolking op het omringende platteland kennelijk zo sterk beïnvloed dat bestaande tradities ophielden te bestaan of aangepast werden.

Ondanks de grootschalige introductie van gedraaid aardewerk op de rurale vindplaatsen tonen enkele studies aan dat er wel degelijk verschillen bleven bestaan tussen de samenstelling van het (gedraaide) aardewerk in de nederzettingen van de diverse gemeenschappen. Deze verschillen kunnen wijzen op duidelijk te onderscheiden culturele eenheden, maar ook op de wijze waarop goederen onderling werden uitgewisseld. Zo lijken de aardewerkassemblages van de stad in Voorburg en de militaire nederzetting in Den Haag-Ockenburgh sterk op elkaar (Van der Linden 2015, 186-187). Enkele kleine verschillen in de samenstelling van het aardewerk op deze vindplaatsen worden vooral veroorzaakt door dateringsverschillen. De *Low Lands Ware*, zeer goed vertegenwoordigd op de rurale nederzettingen, wordt minder gevonden in Voorburg en Den Haag-Ockenburgh en komt erg weinig voor in de militaire nederzettingen langs de Rijn (Polak 2009, 9). Op basis van deze observaties kan gesteld worden dat er sprake was van een direct contact tussen de stad in Voorburg en de militaire nederzetting van Den Haag-Ockenburgh. De stad kan in deze periode daadwerkelijk de omliggende militaire installaties hebben bevoorradt (Van Kerckhove 2014, 469-472). Bij gebrek aan gedegen aardewerkstudies die zich richten op de tweede helft van de tweede eeuw (en later) langs de *limes*, is het niet mogelijk de contacten tussen de militaire gemeenschappen langs de Rijn en de overige groepen in het onderzoeksgebied te reconstrueren. De rurale

gemeenschappen onderhielden daadwerkelijk contacten met de stad, onder meer gebaseerd op de muntvondsten. De aardewerkassemblages uit de verschillende gemeenschappen tonen echter aan dat er wel degelijk verschillen bestonden tussen de rurale nederzettingen enerzijds en de militaire en stedelijke contexten anderzijds.

De veranderingsprocessen in de rurale nederzettingen in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied worden voornamelijk veroorzaakt door de ontwikkeling van de stad in Voorburg en zijn dus niet primair veroorzaakt door de terugkeer van veteranen van de Romeinse *auxilia*. Toch is op de nederzetting met steenbouw in Poeldijk-Wateringseweg een militair diploma gevonden (Bogaers 1979, 357-371). Het diploma, dat dateert uit 164 (op basis van de nieuwe lezing van een van de consul namen, namelijk Varenianus; zie Migliorati 2011, 24), heeft toebehoord aan een veteraan van de *ala I Noricum* die in Remagen in Duitsland gelegerd was. Het militaire diploma van Poeldijk is daarmee de oudste archeologische aanwijzing voor het bestaan van een Cananefaatse identiteit in het onderzoeksgebied.

De ontwikkeling van de infrastructuur van het gebied leidde ertoe dat de regio een rol ging spelen in grotere uitwisselingsnetwerken. De havens van Voorburg, Leiden-Roomburg en wellicht ook die van Naaldwijk vormden als het ware de toegangspoorten tot het gebied. Ook zullen er vele kleinere aanlegplaatsen zijn geweest, zeker bij nederzettingen die zich langs bevaarbare geulen bevonden, zoals langs het kanaal van Corbulo. Vanaf het laatste kwart van de tweede eeuw neemt het watertransport een grote vlucht, getuige de vele honderden altaren die gevonden zijn bij Colijnsplaat en Domburg (Stuart en Bogaers 2001; Hondius-Crone 1955) en die aangeven dat er druk gehandeld werd tussen het Duitse Rijnland en *Britannia* (De Bruin 2012c, 154-155). Het onderzoeksgebied, goed ontsloten door waterwegen, zal hierin een belangrijke rol hebben gespeeld (Driessen 2014e, 225). De archeologische neerlag van deze toegenomen connectiviteit wordt onder meer gevormd door aardewerk (Van Kerckhove 2011, 153; Van Kerckhove 2014, 328) en *fibulae* uit *Britannia* (Heeren en Van der Feijst 2017, 386; Ivleva 2012, 591-601), die met grote regelmaat worden aangetroffen in het onderzoeksgebied, ook op rurale vindplaatsen. Daarnaast werd ook graan geïmporteerd, dat via waterwegen in het onderzoeksgebied naar Woerden werd verscheept (De Bruin 2012c, 153). Het is goed mogelijk dat de lokale bevolking actief participeerde in het transport van de diverse goederen, als een nieuwe bron van inkomsten (Verboven 2007, 313).

In de *castella* langs de Rijn vindt in de tweede helft van de tweede eeuw een graduueel proces van verstening plaats. Zo wordt in Alphen aan den Rijn, in 160, minstens een van de poorten in steen herbouwd (Polak 2004, 68-69), gevolgd door de verstening van de wal in het laatste kwart van de tweede of het begin van de derde eeuw (Polak 2004, 69-70). Ook in Valkenburg en wellicht ook in Leiden-Roomburg vindt in deze periode steenbouw plaats (paragraaf 3.1.3). Na 168 en vanaf 193 tot rond 235 vindt er onderhoud

plaats aan de *limes*weg, maar dit lijken eerder kleine reparaties te zijn en geen grote, centraal georganiseerde bouwcampagnes. De bouwactiviteiten in de militaire zone langs de Rijn in de tweede helft van de tweede eeuw lijken dus eerder te wijzen op regelmatig onderhoud van de gebouwen en de infrastructuur. Een uitzondering hierop zijn de directe bemoeienissen van de gouverneurs van *Germania inferior* met de *limes*zone. De eerste aanwijzing is het altaar dat gouverneur Quintus Antistius Adventus (gouverneur rond 171/172? Eck 1985, 180-181) in Vechten wijdde (Stuart 1986, 31-32). Deze gouverneur, wiens carrière goed bekend is door een inscriptie uit Thibilis (Algerije; ILS 8977), was een belangrijk figuur binnen de Romeinse aristocratie die zijn sporen had verdiend in het Romeinse leger en zijn aanwezigheid in Vechten zal niet zonder reden zijn geweest. Zijn opvolgers Junius Macr. en Didius Julianus, die tussen 175 en 185 het Nedergermaanse gouverneursambt bekleedden, initieerden bouwactiviteiten langs de Rijn, gebaseerd op dakpanstempels die hun naam vermelden. Hier lijkt sprake te zijn van een bovenregionaal georganiseerde bouwcampagne, die uitgevoerd werd door eenheden van de *Legio I Minervia* en de *Legio XXX Ulpia Victrix*, die in het Duitse Rijnland waren gelegerd en onder het gezag van de gouverneurs van *Germania inferior* vielen (paragraaf 3.1.3).

De directe inmenging van de gouverneurs van *Germania inferior* in de militaire zone langs de Rijn tussen 171 en 185 kan veroorzaakt zijn door onrust in het noordwestelijke deel van het Romeinse rijk. In de literatuur worden verschillende factoren genoemd die bijgedragen kunnen hebben aan deze onrust. Zo is er sprake van een pestepidemie (vanaf 166, Van Enckevort en Hendriks 2015, 124), invallen van Chaukische zeerovers (tussen 171/172 en 174; De Clercq 2009, 491) en een opstand van deserteurs onder een zekere Maternus (in 185/186; Alföldy 1971, 367-376; De Clercq 2009, 492; Van Enckevort en Hendriks 2015, 125). Op de achtergrond spelen de Marcomannenoorlogen in het Donaugebied van 166 tot 175 en van 177 tot 180 een belangrijke rol; deze oorlogen werden door de Romeinen met de grootste moeite gewonnen en leidden vermoedelijk tot een hogere belastingdruk in de provincies van het Romeinse rijk (Bloemers 1978, 85; De Clercq 2009, 491-492). Niet voor niets wordt senator Gaius Vettius Sabinianus Julius Hospes, een hooggeplaatst persoon in de directe omgeving van de keizer, onder de regeerperiode van Marcus Aurelius naar *Gallia* gestuurd als speciaal gezant voor de financiën; dit kan wijzen op financiële problemen in het Gallische gebied, zoals stagnatie van de belastingafdracht, of zelfs een nijpend tekort in de staatskas, dat opgelost diende te worden door de belastingen in de (Gallische) provincies te verhogen (De Clercq 2009, 492; Drinkwater 1983, 76-77; AE 1920, 45). De archeologisch aangetoonde activiteiten van de gouverneurs van *Germania inferior* in de *limes*zone kunnen wijzen op de (militaire) reactie van het Romeinse staatsapparaat op de onrust.

Niet alleen langs de *limes*, maar ook op andere plaatsen is de archeologische neerslag van deze periode teruggevonden. Voordat deze besproken wordt, moet worden gesteld dat van

een vermeende pestepidemie tot op heden overtuigende archeologische gegevens ontbreken, ondanks de wijdverbreide erkenning dat een dergelijke epidemie wel heeft plaatsgevonden (McCormick 2015, 326; 330-333). De invallen van de Chauken werden volgens een geschreven bron -met de naam *Historia Augusta*- aangepakt door Didius Julianus, in zijn functie als gouverneur van *Gallia Belgica*, voordat hij gouverneur van *Germania inferior* werd (Dhaeze 2011, 63). Over de *Historia Augusta* meldt Burgersdijk echter dat "... apart from being a problematical source of historical knowledge, the *Historia Augusta* is partly a work of fiction with literary pretensions ..." (Burgersdijk 2010, 10). De *Historia Augusta* zijn dus geen betrouwbare geschreven bron. Het is echter wel opvallend dat Didius Julianus genoemd wordt als gouverneur, die actief was op het militaire front. Dit past goed bij de teruggevonden dakpanstempels die zijn naam vermelden. Er zijn evenwel geen duidelijke archeologische bewijzen voor binnenvallende Chauken (De Bruin 2012c, 153). De Maternus-opstand is eveneens overgeleverd via de onbetrouwbare *Historia Augusta* en de juistheid van de berichtgeving over deze *bellum desertorum* (Alföldy 1971, 367-376; De Clercq 2009, 492-494) kan daarom ook bediscussieerd worden. Archeologisch gezien zijn er uit de tweede helft van de tweede eeuw echter wel duidelijke archeologische aanwijzingen voor onrust. Vooral de wijdverbreide brandlagen in steden in *Gallia*, *Germania inferior* en *Britannia* spreken hierbij tot de verbeelding (Dhaeze 2011, 79-80). Meer in de omgeving van het onderzoeksgebied zijn branden gedocumenteerd in Nijmegen (Willems et al. 2009, 79) en in het tempelcomplex van Empel (Roymans en Derks 1994, 25). Op basis van de archeologische gegevens is het echter moeilijk voorstelbaar dat een relatief kleine invallende groep als de Chauken verantwoordelijk is voor de verwoesting van grote Romeinse steden, die bovendien een eind van de zee af liggen (Erdrich 2004, 159-161). Er moet dus een andere oorzaak zijn voor deze archeologische verschijnselen.

Hoewel in het verleden is gesuggereerd dat een deel van de nederzettingen in het onderzoeksgebied in de tweede helft van de tweede eeuw ophoudt te bestaan (De Bruin 2005, 30-31), kan nu gesteld worden dat het gebied pas rond 200 (deels) ontvolkt raakt en dat de reden daarvoor bodemdaling en daarmee samenhangende vernatting van een deel van het gebied is geweest (paragraaf 5.10.1). Het is echter ook mogelijk dat er andere redenen zijn geweest voor het verlaten van nederzettingen in deze politiek instabiele periode. In het onderzoeksgebied zijn echter alleen indirecte aanwijzingen gevonden voor mogelijke onrust in de tweede helft van de tweede eeuw, zoals de snelle opvulling van de sporen van bewoningsfase 2a in het zuidelijke deel van de nederzetting in Voorburg; deze fase wordt tussen 165 en 185 gedateerd (Bink en Franzen 2009, 97-104; 415; 419). In de vulling van de sporen werd een beeldhouwwerkfragment gevonden dat erg lijkt op een fragment dat bij de eerdere opgravingen van Reuvens elders in de stad is verzameld (Bink en Franzen 2009, 246-247). Mogelijk zijn beide stukken afkomstig van hetzelfde gebouw. Een fors fragment van een zuilbasis uit dezelfde context doet de onderzoekers veronderstellen dat

deze stukken beeldhouwwerk afkomstig zijn van een “... uitvoerig versierd openbaar (?) gebouw, met onder andere zuilen, dat al in het derde kwart van de tweede eeuw gesloopt is” (Bink en Franzen 2009, 248). Andere sporen uit fase 2a bevatten een zeer homogeen aardewerkcomplex, dat in één keer gedumpt lijkt te zijn (Bink en Franzen 2009, 196).

Mogelijk is het abrupte einde van fase 2a in de stad in Voorburg veroorzaakt door een calamiteit. Hierbij werden vernielingen aangericht in de stad, waaronder een mogelijke verwoesting van het hierboven vermelde uitvoerig gedecoreerde gebouw en werden inventarissen van huishoudens beschadigd, die daarna in één keer gedeponneerd werden. In het zuidelijke deel van de Romeinse stad *Ulpia Noviomagus* is een in één keer opgevlude gracht gevonden, met een vergelijkbaar vondstenspectrum als de snel opgevlude sporen in Voorburg; hier wordt ook een relatie gelegd met de stadsbrand die Nijmegen trof in de late tweede eeuw (Heirbaut (red.) 2013, 88-92). Ten slotte kan voor het onderzoeksgebied nog de recente muntschat uit Den Haag genoemd worden die, tezamen met zes zilveren armbanden, een grote verzilverde *fibula* en een ketting, in het laatste kwart van de tweede eeuw in een geverfde beker werd begraven (Stokkel 2014, 8-9). Archeologisch aangetoonde militaire reacties op de onrust zijn de hierboven genoemde gouverneurstempels uit de *castella*, maar ook de aanleg van het tijdelijke kampement van Maldegem-Vake, met een oppervlakte van tweeënhalve hectare en een datering vanaf 170/171 en het mogelijke fort in Aalter-Loveld, met onder meer een Antonijnse datering (beide gelegen in het noordelijke deel van de *civitas Menapiorum*; De Clercq 2009, 382-388). Ook het tijdelijke kampement van Ermelo, op zo’n dertig kilometer ten noorden van de Rijn, kan ruwweg tussen 140 en 180 gedateerd worden. Het kamp, dat plaats bood aan misschien wel zes- tot achtduizend man, kan gebruikt zijn voor een militaire actie in dit gebied (Hulst 2007, 49-50). Of in Aardenburg in deze periode al sprake is van een militair kampement is onduidelijk; pas aan het eind van de tweede eeuw zijn de sporen iets overtuigender (Van Dierendonck et al. 2013, 323-330). Het blijft de vraag of Aardenburg op dat moment een militair kamp was of een civiele nederzetting, hoewel recent onderzoek zich vooral heeft uitgesproken voor een fortificatie (Dierendonck et al. 2013, 334-335).

Het is opvallend dat alle archeologische aanwijzingen voor verwoestingen in de tweede helft van de tweede eeuw in Noordwest-Europa zijn aangetroffen binnen civiele of rurale nederzettingen, terwijl deze op de militaire sites ontbreken. Sterker nog, er zijn aanwijzingen dat de activiteiten in de *castella* in deze periode toenemen en er worden zelfs nieuwe (tijdelijke) kampementen in het achterland aangelegd. De meest voor de hand verklaring voor deze verschijnselen is dan ook een opstand van de lokale bevolking (Erdrich 2004, 159-161), wellicht naar aanleiding van de toegenomen belastingdruk door de Marcomannenoorlogen (Alföldy 1971, 372). Er kunnen echter ook andere oorzaken voor sociale onrust zijn geweest, zoals de strijd tussen de troonpretendenten Clodius Albinus en Septimius Severus

(Birley 1999b, 121-128; Drinkwater 1987, 19; Van Enckevort en Hendriks 2015, 125) en daarmee samenhangende problematiek, zoals onderbetaling en plunderingen van soldaten die een bepaalde troonpretendent ondersteunden. Of de vermeende opstand zich ook heeft uitgestrekt tot het onderzoeksgebied blijft ongewis. Mogelijk zijn in Voorburg in deze periode wel verwoestingen aangericht, maar de bewijsvoering blijft indirect. Dit geldt ook voor de schatvondst van Den Haag, die ook in het kader van een bepaald ritueel in de grond kan zijn gekomen. Wat de oorzaak van de verwoestingen in Voorburg ook kan zijn geweest, de nederzetting bloeide na dit incident weer op. Op de rurale nederzettingen in het onderzoeksgebied zijn geen aanwijzingen gevonden voor problemen en lijkt de bewoning zich ongestoord verder te ontwikkelen. Zo wordt in Rijswijk-De Bult tussen 180 en 210 een begin gemaakt met de verstening van de centrale boerderij (Bloemers 1978, 184-188; Kodde 2007, 171-173; paragraaf 5.5.3).

De via epigrafische bronnen bekende laat tweede- en vroeg derde-eeuwse renovaties in de *castella* langs de Rijn kunnen wijzen op een periode van leegstand als gevolg van de gevechtshandelingen vanwege de troonopvolging van Septimius Severus (paragraaf 3.1.3). Deze renovaties kunnen echter ook gezien worden als een voorbereiding op een militaire operatie (zie hieronder). Aan het eind van de tweede eeuw wordt een tweede *vicus* in het strandwallengebied aangelegd, namelijk te Den Haag-Scheveningsweg (Waasdorp 1999, 171). Op basis van grote aantallen *militaria*, maar ook gietmallen om deze te vervaardigen, (Waasdorp 2012 (red.), 135-137), kan een wachtpost of klein fort in de omgeving vermoed worden (Waasdorp 1999, 173). Het lijkt erop dat met de inrichting van de site Den Haag-Scheveningsweg een serie militaire steunpunten is ontstaan die de kustzone van het onderzoeksgebied beveiligden, in samenhang met de versterkingen van de vloot bij de mondingen van de grote rivieren (paragraaf 3.6.6). De beveiliging richtte zich in eerste instantie op het bewaken van de voor het Romeinse leger vitale aanvoerroutes (De Bruin 2012c, 153), maar het is niet uitgesloten dat de militaire installaties ook voor de controle van het onderzoeksgebied zijn aangelegd.

Ondanks de onrustige omstandigheden waarin *Germania inferior* zich in de tweede helft van de tweede eeuw bevond, blijven veel nederzettingen in het onderzoeksgebied bestaan. Alleen op het platteland is een duidelijke terugval in de bewoning te zien, vooral in de perifere, relatief laaggelegen delen van het gebied. Het verlaten van deze nederzettingen kan verklaard worden door vernatting, maar het is niet uitgesloten dat ook de onrustige sociaal-politieke omstandigheden van het Romeinse rijk een rol hebben gespeeld. Dit is echter op basis van de huidige archeologische gegevens niet met zekerheid vast te stellen.

6.5 DE EERSTE HELFT VAN DE DERDE EEUW

In 201 neemt de hoeveelheid munten in Voorburg plotseling sterk toe; dit wijst volgens Kemmers (2014, 601) op lokale ontwikkelingen, waarvan betalingen van de Romeinse staat voor civiele bouwprogramma's en beloningen van lokale bestuurders enkele voorbeelden zijn (Kemmers 2009c, 156). Mogelijk heeft deze munttoename in Voorburg te maken met vanuit de Romeinse staat geïnitieerde werkzaamheden in de haven, want aan het begin van de derde eeuw wordt deze uitgebaggerd, waarna de kadewerken aan de oostzijde van de haven zijn gaan verzakken (Driessen 2014a, 126; Driessen 2014e, 218). In 205 wordt vervolgens een nieuwe kade aangelegd, waarvan het hout is aangevoerd uit Midden-Duitsland en/of het Moezelgebied (Domínguez-Delmás et al. 2014, 651). Hierna wordt de haven opnieuw grootschalig uitgebaggerd. Het is mogelijk dat de renovatie van de Voorburgse haven niet door het lokale stadsbestuur kon worden opgebracht en dat de staat deze werkzaamheden heeft gesponsord.

De hernieuwde interesse van de Romeinse staat in deze haven kan echter ook goed samenhangen met de voorbereidingen voor de militaire campagnes van Septimius Severus in *Britannia* in 208-211 (Mattingly 2006, 123-124), waarbij Voorburg dan een rol speelde in de bevoorrading en mogelijk ook de verplaatsing van de troepen. In samenhang met de datering van de nieuwe kadewerken in Voorburg kunnen twee bouwinscripties uit het *castellum* van Leiden-Roomburg genoemd worden (Bogaers 1976a, 229-240; Brandenburg en Hessing 2014, 30-31), die beide hoogstwaarschijnlijk in 205 gedateerd kunnen worden en dus opvallend contemporain zijn met de kadewerken in Voorburg. De iets later te dateren bouwinscriptie uit Alphen aan den Rijn (uit 208-211) is waarschijnlijk eerder te relateren aan een noodzakelijke renovatie van de *castellum*poort die door een overstroming beschadigd was geraakt (Polak et al. 2004, 70), dan aan werkzaamheden die samenhangen met de Severische campagnes. In Katwijk wordt het altaar van Claudius in opdracht van Septimius Severus gerenoveerd. In Boulogne-sur-Mer vinden in het eerste decennium van de derde eeuw eveneens diverse bouwwerkzaamheden plaats (Dhaeze 2011, 183).

Zowel binnen de militaire contexten als in de haven van Voorburg zijn in het begin van de derde eeuw dus belangrijke werkzaamheden uitgevoerd. De Voorburgse herstelwerkzaamheden kunnen een militair doel hebben gehad, maar ze kunnen ook aangeven dat de stad, ondanks de verkregen *municipium*-status, nog (steeds) niet in staat was de eigen infrastructuur te onderhouden. Een tweede aanwijzing voor de noodzaak tot staatssteun zijn de mijlpalen van Caracalla die zijn gevonden langs de weg die Voorburg verbond met de Maasmonding en die in 212-213 gedateerd kunnen worden (Dorenbos et al. 2009, 45-48; Waasdorp 2003, 30). Deze vermelden de keizer immers als opdrachtgever voor het onderhoud van de weg (Waasdorp 2003, 19) en dit kan gezien worden als een vorm van staatssteun aan de verantwoordelijke

instantie, namelijk de stad. Een andere activiteit van Caracalla in het onderzoeksgebied is de renovatie van het altaar van Claudius in Katwijk, dat ook al door zijn vader was gerenoveerd (het herstel van het altaar wordt gedateerd in 215; zie Bloemers en De Weerd 1984, 48 en paragraaf 3.1.3). Zowel de renovatie van de weg als het herstel van het Katwijkse monument sluiten overigens niet uit dat de keizer een bijzondere belangstelling kan hebben gehad voor het gebied, aangezien uit de verspreiding van zijn mijlpalen valt af te lezen dat Caracalla in algemene zin erg betrokken was bij het bestuur van het westelijke deel van het Romeinse rijk; deze activiteiten kunnen echter ook samenhangen met Caracalla's militaire campagnes in het Bovengermaanse gebied in deze periode (Waasdorp 2003, 30). In 212 verleende dezelfde Caracalla alle vrije inwoners van het rijk het Romeinse burgerrecht (Van Es 1981, 131).

Vanwege toenemende vernatting, veroorzaakt door de ontwatering en de bodemdaling die door de verkaveling van het gebied was ontstaan, werden delen van het onderzoeksgebied verlaten. Met name de microregio Schiedam en een deel van wat nu Midden-Delfland is, raakten in een korte tijd ontvolkt (paragraaf 5.10.1). Mogelijk vestigden de bewoners van deze gebieden zich in de loop van de derde eeuw in de directe omgeving van Voorburg, aangezien de omvang van de stad groeide en vondstmateriaal wijst op een toename van lokale eetgewoonten in deze periode (Bink en Franzen 2009, 432, zie paragraaf 4.2.6). Ook kunnen zich mensen in de militaire *vicus* in Den Haag-Ockenburgh hebben gevestigd, die in deze periode in omvang toeneemt. Op de hoger gelegen oeverwallen in het landschap bleven de rurale nederzettingen echter gevrijwaard van de vernatting en hier handhaafde de rurale bewoning zich. Aardewerkcomplexen uit deze periode wijzen op een tamelijk rijke materiële cultuur, met een hoog percentage aan tafelwaar (De Bruin 2012a, 209; 223; Van Roemburg 2015, 123-126). In zekere zin zijn deze aardewerkensembles ook goed vergelijkbaar met vondstcomplexen uit dezelfde periode in Barendrecht, ten zuiden van het *Helinium* (De Bruin 2007, 65-80), in Tiel-Passewaaij (Van Kerckhove 2006, 133-137) en in het oostelijke deel van het Maas-Demer-Schelde gebied (Hiddink 2009, 149-170).

Op basis van de samenstelling van het aardewerk lijkt het onderzoeksgebied zich te voegen in een meer algemene 'aardewerkprovincie', waarin regionaal geproduceerd aardewerk een steeds prominentere rol gaat spelen. Eenzelfde, in de derde eeuw te dateren regionalisering in het aardewerkrepertoire is waargenomen in Tienen (Martens 2012, 298-301) en in het noordelijk deel van de *civitas Menapiorum* (De Clercq 2009, 452-453) en lijkt dus deel uit te maken van een breder patroon. In beide studies wordt deze regionalisering geweten aan de verstoring van handelsnetwerken of het beëindigen van de productie van bepaalde typen aardewerk. Deze ontwikkeling kan echter ook in het licht van een toegenomen emancipatie van de provinciale samenlevingen gezien worden, waarbij men minder afhankelijk werd van een gecentraliseerde aanvoer van het aardewerk en zich meer ging richten op lokale fabricage, zoals dit ook voor Engeland in deze periode wordt verondersteld (Fulford 1984, 137). De

derde eeuw kan voor de omgeving van het onderzoeksgebied als een periode van welvaart worden beschouwd (Drinkwater 1983, 221). De toegenomen welvaart van de bewoners van de noordelijke provincies van het Romeinse rijk kan op deze manier een oorzaak zijn van de toegenomen regionalisering; hierdoor ontstond immers een grotere vraag naar producten die aanvankelijk in gecentraliseerde ateliers werden vervaardigd, zodat het voor kleinere ondernemers interessant werd om deze producten ook te gaan fabriceren. Op basis van derde-eeuwse muntvondsten suggereert Drinkwater (1987, 20): "... the north-western provinces formed a distinct bloc within the Empire; this suggests a community of interest and attitude which might well help to explain the continuing general prosperity of the area, which on this view might have been to a significant degree economically self-contained ...". Door de regionalisering werden de lokale gemeenschappen dus (economisch) minder afhankelijk van de Romeinse staat en wellicht dat deze ontwikkelingen hebben bijgedragen aan de opkomst van separatistische gedachten, die culmineerden in het ontstaan van het Gallische rijk in 260, dat ook wel gezien wordt als "...een eerste uiting van een eigen identiteit van het westelijke deel van het Romeinse Rijk" (Kemmers 2000, 55; zie ook paragraaf 6.6).

In Rijswijk-De Bult en Naaldwijk-Mars verrijzen in de eerste helft van de derde eeuw stenen gebouwen die voorzien zijn van vloerverwarming en in Rijswijk zelfs van muurschilderingen (paragraaf 5.5.3 en 5.10.2). Dit wijst op verdere investeringen van de bewoners van deze nederzettingen en kan als een uiting van voorspoed worden gezien, in een periode die traditioneel als een tijd van crisis beschouwd wordt. Het grotendeels ontbreken van derde-eeuwse huisplattegronden op de andere, in deze tijd nog bewoonde nederzettingen kan verklaard worden door het toenemend gebruik van andere huisconstructies zoals vakwerkbouw en muren die opgetrokken zijn uit aangestampte leem, al of niet op een gemetselde sokkel (paragraaf 5.10.2). De voor de derde eeuw zo kenmerkende kuilenclusters, die op verschillende sites zijn teruggevonden, vormen een sterke aanwijzing dat men op tamelijk grote schaal klei heeft gewonnen voor het gebruik in de wanden van de huizen. Deze constructiewijzen laten over het algemeen alleen ondiepe sporen achter in de grond en zijn daardoor nauwelijks herkend bij archeologisch onderzoek, los van het fenomeen dat veel voormalige nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd in latere perioden zijn geëgaliseerd, waardoor ondiepe sporen zijn verdwenen. Samenvattend kan gesteld worden dat er veel aanwijzingen zijn dat in de rurale nederzettingen in de loop van de derde eeuw nieuwe gebouwtypen verschijnen, die op het eerste gezicht een veel 'Romeinse' uitstraling zullen hebben gehad dan de gemiddelde woonstalboerderij uit de voorafgaande honderdvijftig jaar. De reden waarom de rurale bevolking overstapte op een ander huistype is niet geheel duidelijk, maar zowel een tekort aan bouw hout in de omgeving als een betere beschikbaarheid van stenen en/of keramieken bouwmaterialen kunnen redenen zijn geweest. Het is echter ook goed mogelijk dat deze verandering een culturele achtergrond heeft gehad, waarbij een huis met een 'Romeins' uiterlijk hoger werd gewaardeerd.

Zoals hierboven reeds vermeld, breidt het oppervlak van de nederzetting in Voorburg zich uit in de loop van de derde eeuw. Op het moment is nog onduidelijk of deze uitbreiding ook geformaliseerd is door de vergrote stad te omgeven met een nieuwe gracht of zelfs een nieuwe muur, zoals in Nijmegen voor de derde-eeuwse stadsuitbreiding is aangetoond (Heirbaut (red.) 2013, 141-142). Gezien de 'staatssteun' die de stad in Voorburg vanaf zijn stichting nodig heeft gehad, mag eraan getwijfeld worden of de stad zelf genoeg financiële middelen had om een dergelijke uitgave te bekostigen. Numismatische aanwijzingen voor een nieuwe geldstroom richting de stad ontbreken in ieder geval; de grotere hoeveelheid munten van Severus Alexander past in het algemene beeld (Kemmers 2014, 601) en ook de haven wordt na de laatste renovatie aan het begin van de derde eeuw niet meer opgeknapt of uitgebaggerd en begint zelfs vanaf 230 te verlanden (Driessen 2014b, 163). De muntenreeks loopt echter ook na de piek onder Severus Alexander door tot 275, een indicatie dat de activiteiten in de stad niet onderbroken zijn (Kemmers 2014, 601). Desondanks moeten de eerste decennia van de derde eeuw een bloeitijd zijn geweest voor de stad, wat zich onder meer uit in de mijlpalen langs de weg van Voorburg naar Naaldwijk die in deze periode zijn opgericht en waarvan die van Gordianus III vermoedelijk en die van Decius vrij zeker door de *civitas* (en dus wellicht ook door de stad) zijn bekostigd (paragraaf 4.1.1 en 6.1.6). Mogelijk was, ongeveer een eeuw na de stichting van Voorburg als centrale plaats van het gebied, de stad nu wel in staat om dergelijke infrastructurele werken zelf te bekostigen, maar deze mijlpalen kunnen ook als loyaliteitsverklaringen aan de keizers gezien worden (Sauer 2014, 281).

De forten langs de Rijn zijn waarschijnlijk de gehele eerste helft van de derde eeuw in gebruik gebleven, maar aanwijzingen voor grootschalige verbouwingen zijn er niet meer na het eerste decennium van deze eeuw (paragraaf 3.1.3). Het is niet uitgesloten dat de forten in deze periode, net als daarvoor, alleen gebruikt werden als daar een militaire noodzaak voor was. Wel werd er onderhoud gepleegd, zoals blijkt uit werkzaamheden aan de *limesweg* in Leidsche Rijn bij Utrecht na 225 (Van der Kamp 2009, 93; Luksen-IJtsma 2010, 95). Rond 220 zijn er aanwijzingen dat de beide Rijnlandse legioenen (het eerste legioen *Minervia* en het dertigste legioen) actief zijn geweest in Vechten; hier zijn namelijk twee inscripties gevonden die gewijd zijn door de legaten van deze legioenen en die, door hun wijdingen aan Neptunus, Oceanus en Rhenus, vermoedelijk ook betrokken waren bij militaire operaties over water die zich tot in het onderzoeksgebied kunnen hebben uitgestrekt, hoewel het natuurlijk ook om een groot troepentransport naar een andere regio kan zijn gegaan (Alföldy 1967, 54-55; Bloemers 1978, 85; Dhaeze 2011, 185; Driessen 2014b, 156; Konen 2000, 443; CIL XIII 8811; CIL XIII 8810).

Op basis van een wijding uit Bonn was het eerste legioen *Minervia* in 231 eveneens betrokken bij gevechtshandelingen (Alföldy 1967, 56; Bloemers 1978, 85; Konen 2000, 443). Deze militaire campagne heeft zich waarschijnlijk niet in het onderzoeksgebied afgespeeld, maar

kan er wel invloed op hebben gehad, ook omdat de inscriptie uit Bonn duidelijk melding maakt van de inzet van *auxilarii*, die wel uit andere delen van *Germania inferior* afkomstig kunnen zijn geweest (CIL XIII 8017). Ditzelfde geldt voor de militaire campagnes van Severus Alexander (222-235) in de omgeving van *Germania superior*, die weerspiegeld worden in een toename van de munten van deze keizer in het onderzoeksgebied en daarbuiten (Kemmers 2009a, 45; Kemmers 2014, 601). Ook hiervoor zullen soldaten uit *Germania inferior* zijn ingezet. Het Romeinse leger ondernam na de dood van Severus Alexander een veldtocht in het vrije Germanië, zoals blijkt uit de vondst van een slagveld uit 235 (of 236) in Harzhorn in Duitsland, op meer dan 150 kilometer van de *limes* (Berger et al. 2010, 313-402; Berger et al. 2013, 66-70; Geschwinde et al. 2009, 228-232). Ook voor deze veldtocht kan een beroep zijn gedaan op soldaten die langs de Rijn gelegerd waren. In de meeste *castella* neemt het aantal munten na de regeerperiode van Severus Alexander sterk af, wat erop zou kunnen wijzen dat na deze periode geen grote militaire operaties meer plaatsvonden, waardoor de forten een groot gedeelte van de tijd met een minimale bezetting konden worden onderhouden. De afname van munten in deze periode is echter een algemeen verschijnsel dat ook op veel andere plaatsen aangetroffen wordt en dus geen argument is voor een onderbreking in het gebruik van de *castella* (paragraaf 3.1.4). De werkzaamheden aan de *castellummuur* in Leiden-Roomburg, die mogelijk te dateren zijn in 243, ten tijde van de regering van Gordianus III, wijzen ook op enig onderhoud (Polak 2004, 67; Polak 2005, 39-40; paragraaf 3.1.4). Van deze keizer zijn op meerdere plaatsen langs de *limes* munten gevonden (Kemmers 2009a, 30).

De militaire nederzettingen langs de kust blijven vermoedelijk de gehele derde eeuw in gebruik; wel is in de nederzettingen Ockenburgh en Scheveningseweg in Den Haag een opvallende piek in de muntendiagrammen te zien in de Severische periode (193-235) (Aarts 2015c, 247-250). Aangezien in beide muntcomplexen de munten uit het begin van de regeerperiode van Septimius Severus goed vertegenwoordigd zijn, lijkt de muntentoevoer al direct na de troonbestijging van deze keizer op gang te zijn gekomen (Waasdorp 1999, 31; Waasdorp en Van Zoolingen 2015b, 450-453). Dit kan wijzen op het begin van een verhevigde fase van militaire activiteiten. In de nederzetting Den Haag-Scheveningseweg zijn bijna net zo veel munten van Severus Alexander gevonden als van Septimius Severus (Waasdorp 1999, 31). Deze piek van munten van Severus Alexander komt op meer plaatsen voor en wordt in verband gebracht met de veldtochten van deze keizer in de omgeving van *Germania superior* (zie hierboven). De doorlopende muntenreeks breekt in Den Haag-Scheveningseweg hierna af; in Den Haag-Ockenburgh is nog één munt van Gordianus III gevonden, uit 241-243 (Waasdorp en Van Zoolingen 2015b, 452-453). Echter, munten uit de periode na 260 zijn op beide terreinen ook gevonden en deze doen vermoeden dat beide vindplaatsen ook in de tussenliggende periode bewoond zijn geweest, aangezien munten uit de periode 240-260 zeldzaam zijn (paragraaf 3.1.4).

6.6 DE TWEEDE HELFT VAN DE DERDE EEUW

In een deel van de plattelandsnederzettingen wordt gedurende de tweede helft van de derde eeuw nog gewoond, maar om hoeveel nederzettingen het gaat is op basis van de slechte chronologische resolutie van het vondstmateriaal niet vast te stellen. De aanwijzingen voor deze late bewoning zijn voornamelijk munten, enkele late *fibulat*typen en incidentele aardewerkvondsten (paragraaf 5.10.2). Van een deel van het aardewerk, dat meestal globaal in de derde eeuw gedateerd wordt, kan overigens worden aangenomen dat het tot in de tweede helft van de derde eeuw in gebruik is geweest (Heeren 2015, 279-280). De aanleg van een waterput in de nederzetting Harnaschpolder-Zuid in 247 (Van Rijn 2006, 296-297), is een van de weinige structuren waarvan onomstotelijk vaststaat dat deze nog geruime tijd, tot in de tweede helft van de derde eeuw, gebruikt is (paragraaf 5.10.2). In enkele nederzettingen lijkt ook na 300 nog gewoond te zijn (zie hieronder, paragraaf 6.7). Het merendeel van de nederzettingsterreinen is echter tussen 275 en 300 verlaten. Een mogelijke verklaring voor dit verschijnsel wordt hieronder besproken.

In 250 worden in Den Haag en Rijswijk langs de Romeinse weg van Voorburg naar Naaldwijk nieuwe, aan keizer Decius gewijde mijlpalen geplaatst. De palen, die gezien worden als een uitzonderlijk eerbetoon aan deze keizer, zijn opgericht als blijk van trouw namens de Cananefaten, of namens de gelijknamige *civitas* (Waasdorp 2003, 34-37; 41-43). Deze twee benamingen hadden waarschijnlijk beide betrekking op de Cananefaatsche gemeenschap als geheel, die ook in zijn geheel de palen zal hebben bekostigd. Dit eerbetoon had Decius waarschijnlijk te danken aan zijn eerdere functie als gouverneur van *Germania inferior* in de jaren dertig van de derde eeuw (paragraaf 4.1.2). Het is echter ook niet uitgesloten dat de mijlpalen opgericht zijn in verband met militaire activiteiten in het gebied (Kemmers 2000, 51-52). Aanvullend bewijs hiervoor zou de tekst *victoria Germanica* op een van de munttypen van Decius kunnen zijn, hoewel deze ook op Decius' militaire campagnes tegen de Gothen betrekking kan hebben (Manders 2009, 26). Ten slotte is er nog sprake van een door keizer Decius onderdrukte burgeroorlog in *Gallia*; de omvang van deze gebeurtenis moet echter niet overschat worden (Drinkwater 1987, 21). De plaatsing van de mijlpalen kan dus vooral als een lokale loyaliteitsbetuiging worden gezien, in een politiek onrustige periode (Sauer 2014, 279; 281). Dit blijkt onder meer uit de wat afwijkende tekst op de mijlpalen (Waasdorp 2003, 37).

In de stad in Voorburg wijzen munten op een doorlopend gebruik van de nederzetting tot 275 (Kemmers 2014, 601; 608), terwijl aardewerkvondsten het einde van de bewoning plaatsen in het begin van de vierde eeuw (Van Kerckhove 2014, 466). De stad is in de tweede helft van de derde eeuw dus in ieder geval nog bewoond. Het ontbreken in Voorburg van munten van na 275 is echter opvallend, aangezien in Naaldwijk juist in deze periode een groot

aantal munten circuleert, waaronder niet alleen imitaties van laat derde-eeuwse *antoniniani*, maar ook officiële emissies van onder andere Diocletianus en Maximianus Herculus (Van der Feijst et al. 2008, 263). Niet voor niets wordt verondersteld dat zich in (de omgeving van) Naaldwijk een plaats bevond die een belangrijke rol speelde in het monetaire circuit van de *civitas Cananefatium* (Van der Feijst en Aarts 2015, 87). Het is niet ondenkbaar dat Naaldwijk aan het eind van de derde eeuw de havenfunctie van de stad in Voorburg overnam (paragraaf 5.10.2). Bovendien is niet uitgesloten dat zich in Naaldwijk ook een versterking van de vloot heeft bevonden, die tot in de late derde eeuw in gebruik kan zijn gebleven. In de *castella* langs de Rijn zijn de aanwijzingen voor activiteiten na 250 schaars. Zo komen er maar weinig munten voor (Kemmers 2009a, 45), maar het feit dat deze weer voorkomen na een eerdere periode van het ontbreken van munten is wellicht veelzeggend. Hiermee kan de renovatie van de *principia* in Valkenburg samenhangen. Deze is door middel van dendrochronologie gedateerd in 264-265 (Groenman-Van Waateringe en Van Beek 1988, 32-34). Het voorkomen van fragmenten van zogenaamde Trierse spreukbakers wijst ook op activiteiten in het *limes*gebied na 250 (paragraaf 3.1.4). Al met al lijken de militaire versterkingen langs de Rijn tot zeker na 265 onderhouden te zijn.

Een belangrijke historische gebeurtenis in deze periode is de afsplitsing van het westelijke deel van het Romeinse rijk.³⁹ In 260 wordt Valerianus, vader en medekeizer van Gallienus, gevangengenomen door de Perzische koning Shapur I. Deze gebeurtenis leidt tot een instabiele situatie in het Romeinse rijk, waarbij het komt tot diverse usurpaties en opstanden. Langs de Rijn wordt Marcus Cassianius Latinus Postumus, op dat moment wellicht gouverneur van *Germania inferior* (Drinkwater 1987, 25-26; Eck 1985, 222-224), door zijn troepen uitgeroepen tot keizer. In plaats van op te trekken naar Rome, bundelt Postumus de westelijke provincies (*Gallia*, *Britannia*, de beide *Germaniae* en het Iberisch Schiereiland) tot een afzonderlijk keizerrijk, dat in de moderne literatuur bekend staat als het Gallische rijk. Dit rijk, dat een sterk op Romeinse leest geschoeid bestuursstelsel kent, blijft bestaan tot in 274, waarna het door de centrale keizer Aurelianus weer onder het gezag van Rome wordt geplaatst.

Op archeologisch gebied heeft dit Gallische rijk weinig sporen achtergelaten in het onderzoeksgebied. Duidelijk is wel dat zowel op de militaire locaties als in de stad in Voorburg munten van de Gallische tegenkeizers voorkomen, maar over het algemeen in kleine aantallen. Wel vertonen de rurale nederzettingen voor deze periode een piek in het aantal munten, zeker in vergelijking met de militaire en stedelijke contexten (Kemmers 2008, 96-97; Kemmers 2014, 610, fig. II-4.8). Ook in Naaldwijk zijn tamelijk veel munten van het Gallische rijk gevonden (Van der Feijst en Aarts 2015, 86-87). Waarom juist op het

39 De informatie in deze alinea is gebaseerd op Drinkwater 1987, 19-44, tenzij anders vermeld.

platteland meer munten uit deze periode gevonden worden is niet duidelijk. Wel kan gesteld worden dat de munten duidelijk aangeven dat het gebied zich inderdaad bij het Gallische rijk had aangesloten. Deze aansluiting ging in andere delen van *Germania inferior* echter gepaard met sociale onrust, zoals blijkt uit een inscriptie uit Krefeld-Gellep (Duitsland), die vermeldt dat het badhuis door ‘verraad’ van ‘staatsvijanden’ rond 265 verwoest is (Eck 2009, 190). Met staatsvijanden worden hier duidelijk personen bedoeld die zich verzetten tegen het nieuwe, Gallische gezag.

Vergelijkbare aanwijzingen ontbreken in het onderzoeksgebied. Het is echter wel opvallend dat de vier mijlpalen die in de bermgreppel van de Romeinse weg in Den Haag zijn gevonden, bewust van hun sokkel lijken te zijn afgebroken of zelfs omgegooid lijken te zijn, alsof men de uitingen van het centrale gezag wilde verwijderen (De Bruin 2005, 32; Kemmers 2000, 48; paragraaf 5.10.3). Dit moet in ieder geval na 250 hebben plaatsgevonden, want dat is de datering van de jongste mijlpaal (Waasdorp 2003, 37). Het is echter ook mogelijk dat deze actie op een later moment in de Romeinse tijd heeft plaatsgevonden, maar dan zou verwacht mogen worden dat er ook later te dateren mijlpalen zouden zijn aangetroffen. Dat de palen in de middeleeuwen zijn omgegooid is onwaarschijnlijk, aangezien in een steenarme omgeving als het onderzoeksgebied het voorkomende natuursteen werd hergebruikt, getuige de uitbraak van vrijwel alle Romeinse stenen fundamenteën die tot op heden in de regio zijn onderzocht. Bovendien zijn de mijlpalen van Rijswijk waarschijnlijk ook afkomstig uit de bermgreppel van de Romeinse weg; dit geldt hoogstwaarschijnlijk ook voor de complete mijlpaal die uit de omgeving van Naaldwijk afkomstig is (paragraaf 4.1.1.), waardoor niet uitgesloten kan worden dat het verwijderen van de mijlpalen uit het landschap in de hele *civitas Cananefatium* heeft plaatsgevonden.

Het Gallische rijk wordt in 274 weer ingelijfd door keizer Aurelianus (Drinkwater 1987, 42-44) en in de stad in Voorburg wijzen munten op een doorlopend gebruik van de nederzetting tot rond dit tijdstip (Kemmerts 2014, 601; 608). Aardewerkvondsten plaatsen het einde van de bewoning echter in het begin van de vierde eeuw (Van Kerckhove 2014, 466). De militaire nederzettingen Den Haag-Ockenburgh en Naaldwijk lijken ook tot het einde van de derde eeuw en mogelijk zelfs tot in het begin van de vierde eeuw in gebruik te zijn gebleven (paragraaf 3.6.5), net als enkele rurale nederzettingen, maar het is niet duidelijk of deze vindplaatsen allemaal tegelijkertijd ophielden of dat het een meer geleidelijk proces was (paragraaf 5.10.3). Het aantal rurale nederzettingen dat daadwerkelijk tot rond 300 in gebruik is gebleven zal niet erg groot zijn geweest, hoewel ook hier de chronologische resolutie van het vondstmateriaal een nauwkeurige datering niet toelaat. Het uiteindelijke verlaten van het gebied kan veroorzaakt zijn door een bewuste bevolkingspolitiek, zoals ook is voorgesteld als reden voor de ontvolking van het Maas-Demer-Scheldegebied in ongeveer dezelfde periode (Heeren 2015, 293-294). Voor het onderzoeksgebied kan voorlopig van een

vergelijkbaar scenario worden uitgegaan, bij gebrek aan archeologisch aantoonbare redenen voor de grootschalige verlaten in het gebied rond 300.

6.7 DE VIERDE EEUW EN LATER

Bewoning in de vierde eeuw in het onderzoeksgebied is schaars. In de *castella* wijzen incidentele vondsten, zoals munten, aardewerk en een enkele *fibula*, op (kortstondige) activiteiten (paragraaf 3.2). In Valkenburg worden aan het begin van de vierde eeuw enkele horrea gebouwd, terwijl rond het midden van de vierde eeuw de *principia* wordt gerenoveerd (Groenman-Van Waateringe en Van Beek 1988, 32-34). Doordat de hoogste niveaus van de meeste *castellum*terreinen zijn verstoord, is het mogelijk dat het beeld van het gebruik van de *castella* in de vierde eeuw niet meer te achterhalen is. Op basis van het uiterlijk kan de op het strand van Katwijk in de zestiende eeuw aangetroffen Brittenburg geïnterpreteerd worden als een (laat)-vierde-eeuws fort, vergelijkbaar met de laatste fase van het fort in Krefeld-Gellep (paragraaf 3.2). Deze these kan door volledige afbraak en erosie van de Brittenburg helaas niet meer geverifieerd worden. Andere militaire steunpunten langs de kust, zoals Den Haag-Scheveningseweg en Den Haag-Ockenburgh, houden vermoedelijk in het begin van de vierde eeuw op te bestaan (paragraaf 3.6.5). De muntschat van de Haarlemmermeer, die in het begin van de vijfde eeuw in de grond (of het water) terecht is gekomen, kan een geldtransport naar een groep bondgenoten (*Foederati*) in Noord-Holland zijn geweest; met militaire ontwikkelingen in het onderzoeksgebied heeft deze vondst waarschijnlijk niets meer te maken, tenzij het een geldtransport richting *Britannia* was (paragraaf 3.1.4). In dat geval zou de vondst kunnen betekenen dat de Rijn in het begin van de vijfde eeuw nog van belang was voor het Romeinse gezag.

In Voorburg wijzen aardewerk en een zevental munten, die vrijwel allemaal in de eerste helft van de vierde eeuw gedateerd kunnen worden, op het einde van de bewoning in deze periode (paragraaf 4.2.3.4). Ook de begravingen die binnen de muren van de (voormalige) stad zijn aangetroffen en die in de late derde en mogelijk ook in de vierde eeuw kunnen dateren, wijzen op het in onbruik geraken van grote delen van de stad (paragraaf 4.2.3.4). Op het platteland ontbreken zuiver vierde-eeuwse munten vrijwel helemaal, met uitzondering van de vroeg vierde-eeuwse muntschat (of verloren beurs) van Naaldwijk (Van der Feijst en Aarts 2015, 83-84). Op de vindplaats Naaldwijk-'t Zandheultje is een *folles* uit de eerste helft van de vierde eeuw gevonden, die echter wel als losse vondst beschouwd mag worden (Van der Feijst 2012b, 100-101). Losse munten hoeven bovendien niet op bewoning te wijzen; ze kunnen verloren zijn door passanten of in de vroege middeleeuwen nog zijn gebruikt (Bult 1998, 15; Dijkstra 2011, 75-76). Toch vindt op drie plaatsen (Naaldwijk, Rijswijk-De Bult en Poeldijk-Wateringseweg) in de loop van de vierde eeuw daadwerkelijk bewoning plaats.

De materiële cultuur kenmerkt zich door handgevormd en op de draaischijf vervaardigd aardewerk, dat goed vergelijkbaar is met vondstcomplexen in het kustgebied ten noorden van de Rijn (paragraaf 5.10.4). Het is niet uitgesloten dat het om een nieuwe groep mensen gaat, die, nadat de nederzettingen in het onderzoeksgebied verlaten zijn, door de regio zijn getrokken en zich kortstondig gevestigd hebben op interessante locaties, zoals bij ruïnes van stenen gebouwen of op plaatsen waar iets te halen viel, zoals metalen objecten (paragraaf 5.10.4). Het is nog onduidelijk wanneer in de vierde eeuw deze bewoning precies plaatsvond, maar dit kan nog in de eerste helft van de vierde eeuw zijn geweest. De bewoners van deze nederzettingen waren mogelijk op doorreis richting het zuiden en mogelijk ook richting Engeland (paragraaf 5.10.4). Tussen de tweede helft van de vierde eeuw en 450 zijn geen aanwijzingen dat er in het onderzoeksgebied gewoond werd (paragraaf 5.11).

6.8 BESLUIT

Tussen 39/40 en het midden van de vierde eeuw werd het onderzoeksgebied bewoond door gemeenschappen met een militaire, stedelijke of rurale achtergrond. Hoewel de oudste sporen van militaire aard zijn en er duidelijke aanwijzingen zijn voor contacten tussen het leger en de rurale nederzettingen langs de Rijn, bleef de landschappelijke corridor langs de Rijn, de *limes*, in het gebied een geïsoleerde entiteit, met een eigen bevoorrading en eigen langeafstandscontacten. Lokale groepen speelden in deze zone een bescheiden rol. Naarmate de tijd vorderde, nam het aantal permanent in de *castella* gelegerde soldaten af en werden de forten alleen nog volledig bezet in het geval van een militaire campagne. Hoewel de aanwijzingen voor de herbezetting van de *castella* na het midden van de derde eeuw schaarser worden, mag worden aangenomen dat de *limes* tot het einde van de vierde of het begin van de vijfde eeuw nog gefunctioneerd heeft, zij het met (lange) onderbrekingen. De militaire aanwezigheid in het achterland neemt pas een aanvang in het tweede kwart van de tweede eeuw. In het strandwallengebied wordt een tijdelijk kampement ingericht en aan de monding van het *Helinium* wordt een vlootbasis aangelegd. Deze militaire structuren worden gedurende de tweede en derde eeuw verder uitgebouwd, om in het begin van de vierde eeuw weer verlaten te worden.

De stedelijke nederzetting in Voorburg werd gesticht in de jaren twintig van de tweede eeuw en is bewoond geweest tot het einde van de derde of mogelijk het begin van de vierde eeuw. De nederzetting lijkt voornamelijk te zijn ontstaan vanuit de wens van het Romeinse gezag om een *civitas*hoofdplaats te creëren in een gebied dat geen urbane structuren kende, met als doel taken van de overheid te decentraliseren, de politieke integratie van de rurale bevolking te bevorderen en wellicht ook om een logistiek knooppunt voor het leger te realiseren. De stad had diensgevolge een grote haven en was daarmee belangrijk als overslagplaats

voor de directe omgeving, maar ook voor militaire installaties in de omgeving ervan. In de loop van de vierde eeuw kunnen zich nog mensen binnen de muren van de stad hebben bevonden, maar deze bewoning kan eerder als *nachleben* van de oude stedelijke nederzetting gekenschetst worden. Dit blijkt ook uit de binnen de muren aangetroffen begravingen uit deze periode. Mogelijk wordt de havenfunctie van Voorburg vanaf het midden van de derde eeuw langzamerhand overgenomen door Naaldwijk, dat dicht bij de monding van het *Helinium* lag.

De plattelandsbewoning in de omgeving van de stad, in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied, dateert vanaf 50. De meeste nederzettingen dateren echter vanaf de periode 70 tot 100. Vanaf het einde van de tweede of het begin van de derde eeuw worden de eerste nederzettingsterreinen verlaten, waarschijnlijk door toenemende vernatting als gevolg van de ontwatering van het gebied en een stagnerende afvoer naar het buitenwater door verlandende geulen. Het merendeel van de nederzettingen eindigt in de tweede helft van de derde eeuw of in het begin van de vierde eeuw. Mogelijk werd de bevolking bewust uit het gebied geplaatst. In de periode daarna worden enkele verlaten nederzettingsterreinen opnieuw bezocht door mensen met een achtergrond in het kustgebied ten noorden van de Rijn; zij struinen de regio af op zoek naar kostbare materialen, zoals metalen objecten, die vervolgens omgesmolten worden. Deze bewoning lijkt rond het midden van de vierde eeuw te eindigen en kan ook kortstondig van aard zijn geweest. Een duidelijke continuïteit met de bewoning in de vroege middeleeuwen ontbreekt.

Nu de bewoningsgeschiedenis van de regio is beschreven, is het tijd om aandacht te besteden aan de beantwoording van de onderzoeksvragen, zoals die zijn geformuleerd in paragraaf 1.2.

